

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

Уређивачки одбор:

*др Ирена Грицкај, др Милка Ивић, др Павле Ивић, др Радослав Кайиџић, Блаже
Конески, др Тине Лојар, др Александар Младеновић, др Асим Пецо,
др Миљар Пешикан, др Живојин Сијанојчић*

Главни уредник

МИЛКА ИВИЋ

XXXIII књ.

БЕОГРАД

1977

ПОГЛАВЉА ИЗ ИСТОРИЈЕ КЊИЖЕВНОГ И ПИСАРСКОГ РАДА

Под старом мишљу о писаном тексту морају се подразумевати две у основи различите области. Мисао о томе шта треба писати и како треба писати наћи ћемо исказану експлицитно и имплицитно. У првом случају је то сазнање о језику и о начину писања које се изражава у уџбеницима граматике, у лексикографији, теорији књижевности и сличним делима: то је свесно старање о књизи — узимајући појам књиге у широком значењу. У другом случају то је само владајуће схватање о појединим књижевним или некњижевним писаним родовима, то је употреба језичких средстава у духу онаквих судова о језику какве намеће епоха, какве намећу савремени филозофски, стилистички и други укуси; то је одбир у литерарној делатности, поступак са текстовима. И прва и друга област доста су сложене и многосложне, и обе имају своје облике историјског развоја. Овде ће се говорити о њима у вези са средњовековном књижевном и писарском радњом код Срба.

Потребно је на почетку дати две напомене. Прво, српски средњи век се у питањима књиге протеже даље од граница које поставља општеприхваћена периодизација, тј. и преко турског доба, а у понеким склоностима чак и преко војвођанског стања и у све тањим изданицима до Карађорђевић и Милошевић дана. Друго, на овом месту желимо да нашу тему што више сместимо у оквире истовремених прилика у Европи опште; стога дајемо много примера из западноевропске и византијске културне историје, и на неколико места наводимо хрватску прошлост.

I.

1. Прва област, што ће рећи поступна објективизација схватања о језику и писму, трака различитих граматичких и сродних списа, може такође да се посматра са разних страна.

У старим азбуковницима, букварима, граматикама, глосарима, реченицима и сл. можемо пратити све тачније сагледавање језичке грађе — речи, фонема, делова реченице; можемо пратити, ако би се смело тако рећи, постепено разазнавање о томе како, у суштини, функционише властити, свакодневни језички израз и како га треба преносити у писмо. Подсетимо се да је говорни језик сасвим добро функционисао од прадавних времена, мада различито од раздобља до раздобља. Сваки народ је без тешкоћа знао да изрази узрочност и последицност, активност и пасивност, трајну и тренутну радњу, право и преносно значење, све то чак и уз надиоћно поигравање језичким средствима — само што је писана подлога дуго била невешта да то верно прихвати, а теоријска наука дуго без снаге да то разуме и прикаже.

Даље, у нашу прву област иде и историја бриге о језику и његовој писменој примени, често везана за политичке и социјалне промене, али ван непосредне поуке или педагогије. То је историја прављења одн. поцешавања азбучних система, то су правописне реформе, затим идеје о јединству различних наречја у некој вишој форми (код Срба, нпр., Козагајин Филозоф, или касније код Хрвата Р. Леваковић, Ј. Крижанић, П. Рајер Вјетезовић), то су просветитељски подухвати са филолошком подлогом, преводилаштво са одређеним циљем (тако су, рецимо, у интересу језика Вук и Даничић преводили Свето писмо); то су подухвати чишћења језика од туђица, стварање стручне терминологије и слично. Назад, овамо спада и историја самих носилаца оваквих замисли и остварења, приказ њиховог научног развоја и њиховог дела, затим историјат одговарајућих установа, а и специјална, тематска и критичка библиографија која се односи на стару граматiku, одн. филологију или лингвистику.

Средњовековни граматички списи на редакцијама црквенословенског језика великим су делом познати науци. О њима се могу добити одлична обавештења из Јагићеве још увек ненадмашене студије *Разсужденія южнославянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ, Изслѣдованія по русскому языку, т. I (1885—1895, Санктпетербург) 287—1070*. Познати су и новији по времену, али рађени још увек у старом духу удбеници црквенословенског, рускословенског и славено-српског периода код Срба: *Буквар Кипријана Рачанина из 1717. г.* (рукописни, у нашој науци већ обрађиван), затим *Первоје ученије отроком Теофана Прокоповича, изд. у Римнику 1726. г.* уз још два поновљена издања (прерада руских издања), *Граматика Мелетија Смотричког, Римник 1755. г.* (прерада руског издања), *Руководство к славенскому правочтенију и правописанију, Руководство к славенској граматике,*

Руководство к слањенској у красноречију — Аврама Мразовића, издања од 1792. г. до средине XIX века, и друго. Постоје, сачувано, и мало проучени рукописи из ове области, као што су, нпр., извесне „вежбе у писању“, уз мнемотехничку азбуку, из XVI века, у рукопису III а 43 ћирилске збирке Југославенске академије знаности и умјетности,¹ или „Граматика о заменицама и глаголима“ из треће четвртине XVIII века, која лежи под сигнатуром 261 м у фонду Музеја српске православне цркве — Грујићева збирка.²

Нећемо се овде бавити потпунијим прегледом експлициране граматичке мисли код Срба. Покушаћемо да осветлимо ову тему само из неколико досад мање обрађених аспеката.

2.1. У средњем веку, и не само у њему, језгра појединих наука нису била онако оцртана како се оцртавају данас (свакако, ни данас не дефинитивно), нити су поједина језгра уопште била довољно запажана.³ Историјски условљено и стога оправдано, граматика се некада растакала у логичарским мудровањима, ослањала се на стране и мртве образце, често се проткивала верским мотивима, и за садашње посматрање чудно се прожимала вредносним судовима (свега и несвега слова, достојни и недостојни језици, „јереси настају када се изгубе нека слова из азбуке“ — Константин Филозоф, „зло је што се не разликује номинатив множине од акузатива множине“ — Крижанић). Међутим, када се данас гоњори о томе како су се, рецимо, у старим уџбеницима граматичка правила изводила налик на схоластичке силогизме, или како су синтаксички одељци при навођењу примера постајали слични молитвеницима, треба истовремено имати у виду специфичну интердисциплинарност средњовековне мисли. Зато је на овом месту умесно проговорити о нечем што представља малу дигресију у нашој теми: таква дигресија је потребна, јер стару и нама страну лингвистичку мисао ваља осматрити у ширем историјском оквиру.

При томе, скренемо одмах пажњу на чињеницу да у овој области има много мисаоних елемената који су заједнички за све земље средњовековља, како за Западну Европу, тако и за Византију и за Србију. Говорећи о средњовековним постављама и резултатима рада у латинском

¹ В. Мошин, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, I dio — Opis rukopisa* (1955, Загреб) 81.

² Податак из интерног Генералног каталога Археографског одељења Народне библиотеке СР Србије.

³ Није било оне аутономије наука о којој, поводом лингвистике, говори Д. Јовић у свом раду *О аутономности науке о језику*, Јужнословенски филолог XXXI, 67—77.

одн. византијском сџету, ми у суштини већ говоримо и о нашој проблематици: о размишљањима књижевних радника у медијевалној Србији

2.2. Реч је управо о аутономијама појединих наука нејад и сад, о томе како су се и да ли су се науке разграничавале. Некадашња интелектуална достигнућа не можемо силом натезати на данашњу методологију и на данашње поделе: треба без предубеђења гледати на то како су наши преци у средњем веку парцелисали своје поље знања.⁴ Многе начине њиховог излагања морамо тумачити друкчијим свежњевима асоцијација, где се сазнато удруживало са несазнатим, стварно са имагинарним, сазнајно са поетичним и емфатичним. Они нису сматрали да је то погрешно, то углавном и није било погрешно у њиховим временима.

Тако су се, рецимо, астрономија и медицина стопиле у „виши квалитет“, у астрологију, којом се богато бавила средњовековна Европа. Хирургија у тим вековима никако није била посматрана као део медицине, и то због одређених верских убеђења, те је дуго представљала дисциплину предату у надлежност бербера и амамџија. За науку зоологију се може рећи да ју је засновао још Аристотел, међутим, већ је Плиније Старији почео да прави од ње нешто друго: он је у њу ушлео бајке, животиње су проговориле. У средњем веку ова се наука махом ограничавала на описивање животиња-симбола, свака животињска врста је представљала неку врлину или порок, а излагање је текло попут басни: била је то нека литераризована зоо-етика. Поводом животиња — само не у зоолошком трактату, него у метафизичкој расправи о разликовању словесних и бесловесних бића — налазимо запажања о људском говору, у суштини сасвим тачна: мы во словесноу представлѣнемъ, язычникомъ шроудивѣмъ и гласителными шбразы, виюше въздоухъ языкомъ. И словоу прѣходошюу ѡ нас(ь) въ слышѣиихъ слоухы. ѡ тѣла въ тѣло...⁵

Географија је испрва сачињавала пододељак астрономије. Неко време се она бавила изгледом људске екумене; после је укључивала и ктисисе — документе о оснивању појединих градова. Могло би се навести још доста случајева таквог привидног удруживања и раздруживања дисциплина, у ствари, померања човекових представа о сродности појмовних поља.

⁴ Уп. малу иронију поводом „чврстих“ убеђења о подели наука: „... неумо-ран и привржен покушај да се природа натера у појмовне преградке“, Т. Кун, *Struktura naučnih revolucija* [превод] (1974, Београд) 44.

⁵ Из текста Дионисија Ареопажита, рукопис из 1370—1380. г., збирка: *Государственная публичная библиотека Салтыкова-Щедрина*, Ленинград, Гилџф. 46, 7—8.

2.3. Велики број примера можемо поцрпсти, разумљиво, из необичног за данашње људе, разноликог и понекад неочекивано смишљеног уграђивања теологије у природне и хуманитарне науке, чега је било, како је споменуто, и у старим граматичким списима. Тако је, нпр., Исидор Севилски (VI—VII в.) у својим *Originum seu etymologiarum libri* учио да је врх пера којим се пише расцепљен онако, како се јединство цепа у двојство, тј. како се божанска реч дели на Стари и Нови завет.⁶ Јован из Едеса, око 800-те године, посматрајући тада релативно нови за западни свет систем арапских бројева, упоредио је девет бројки са девет анђеоских ступњева.⁷ Отфрид Вајсенбуршки, при крају IX века, писао је „Књигу јеванђеља“, поему у стиховима, донекле у духу класичне поезије: он је ту набројао звезде поред којих је Христос пролетео приликом вазнесења, начинивши сасвим логичну за њега интерференцију астрономије и теологије. Својеврсни одјек такве мисли налазимо у византијском фреско-сликарству: у XIV веку, на плавом небу се поред Бога и анђела сликају планете и знаци зодијака, што се може видети и у нашој лесновској цркви.⁸ Знамо и за друкчије случајеве. У XIII веку је при Оксфордском универзитету један научник нарочито ценио оптику, и то због њених тобожњих верских импликација: јер, ето, оптика учи о зрацима светлости, а и теологија говори о озарењу („illumination“) које Бог дарује изабраницима — дакле, и у првом и у другом случају реч је о светлосним зрацима. Тако се и фонетика неочекивано инкорпорирала у богословље: Одо де Шеритон је у XIII веку говорио како пет раца Христових, попут пет вокала, шаљу глас к Оцу за наш спас.⁹

2.4. Како ово прожимање религијским појединостима, тако је истоуђе нашим схватањима праве науке и то да би се она могла прожимати поезијом, и то не само путем поетичнијег начина излагања, него и путем стиховања и сликовања. У средњем веку има толико примера за то, да их не треба много ни наводити. Велика француска енциклопедија Брунета Латинија (XIII век) била је написана у прози, као *Le Trésor*, а њена италијанска верзија у стиховима, као *Il Tresoretto*. У истом

⁶ Е. Р. Курцијус, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje* [превод] (1971, Загреб) 320.

⁷ Ј. Бернал, *Die Wissenschaft in der Geschichte* [превод с енглеског] (1967, Берлин) 171.

⁸ О појави у сликарству: Св. Радојчић, *Текстови и фреске* (б. г., Нови Сад) 38—39.

⁹ Е. Р. Курцијус, о. с. 327.

веку у француској књижевности се појављује једно историјско дело — огромна стихована, и то октосилабична хроника, од Тројанског рата до 1242. године, коју је прилежно изримовао бискуп Филип Муске. Стиховано су биле у то време писане чак и поуке о лову на јелена. Византијска хроника Константина Манаса направљена је у стиховима, док је у Србију и Бугарску пренета као проза. Разна школска правила су била изношена у облику дидактичких поема, у хексаметрима, не само ради лакшег меморисања. Ево како то сажето описује Е. Р. Курпијус: „Један је метрички обрадио осам говорних делова према Донату [гј. чувену стару граматiku — И. Г.], други је версифицирао живот неког свеца, трећи, штавише, израдио римовану повест књижевности“.¹⁰

2.5. Имајући све ово пред очима тешко бисмо смели да оптужимо људе средњег века што нису увек издвајали граматiku или лингвистику у као посебну научну дисциплину и што је нису обрађивали на начине које ми данас сматрамо прихватљивим. Античка граматика, осетно наслеђена у средњем веку, сливала се са логиком, нарочито од XII века, када је загосподарио схоластички схваћени и примењени Аристотел. Честа мисао средњовековних списа била је и та да је граматика слушкиња регорике. Разни граматички списи, претакани током средњовековља, као што су били *Institutiones grammaticae*, или *Ars grammatica*, или *De modis significandi tractatus*, садржали су знатно више него што данас подразумевамо под граматиком. То је била анализа књижевних дела, снабдевена и филозофијом значења, то су биле расправе о вези између речи и ствари (или: речи и неких видова испољавања стварности), то је била информација о епистемологији, па о митологији, историји, географији итд. — све у складном ланцу асоцијација — поред неких правих лингвистичких области, као што су ортоегија, метрика, учење о правим и преносним значењима, стилским фигурама, о ономастици, егимологијама и сл. (Огуда је титула „граматик“, која се среће и у српској прошлости, била придавана образованим људима од пера, а не граматичарима у нашем смислу те речи.) Максим Грек је тврдио да је граматика почетак улажења у филозофију, док се у једном руском азбуковнику из XVI века каже да је граматика основ и „потплата“ свих наука, па чак и уметности.¹¹ Али у исто време, као што смо рекли, многе ствари у оно доба нису биле уопште примењиване, не само као лингвистичке категорије, него ни иначе — као што у физици, рецимо,

¹⁰ О. с. 96.

¹¹ В. Виноградов, *Из историје изучења руског синтаксиса* (1958, Москва) 12.

дуго није примећивана земљина тежа, и као што се нико стотинама година није питао зашто магнетска игла увек скреће према северу, премда су компаси већ увелико били употребљавани на бродовима.

Овде није циљ да се даје историјски или критички осврт. Циљ је само да се укаже на то како је потребно схватити или бар оправдати постојање сасвим друкчијих мисаоних веза него што су данашње. Тако ће постати приступачно нашем разумевању много шта, па и оно што говори врло учени Константин Филозоф поводом акценатских знакова: нпр., да реч написана са периспоменом треба изговарати „гласом уздигнутим из срца“, при коме се веђама може дати велика слобода.¹²

3.1. Сваки књижевни рад у којем се имало посла са страним или уопште нејасним речима, са непознатим именима и појмовима, побуђивао је књижевне посленике да се подухватају разноврсних тумачења, лексикографије у разним њеним облицима. А лексикографски рад је, даље, подстицао на систематизацију грађе, смисаону или механичку (азбучни, „антистишни“ или какав сличан екстрасемантички редослед). Он је водио све дубље, до самих основних питања класификације наука и знања.¹³ Осим тога, ту и тамо су се одражавала схватања лексикографа о природи речи, о семантици, суштини дефиниције, о међујезичким кореспонденцијама и сличним проблемима, као и о „вредним“ и „безвредним“ појмовима, од којих ови други понекад нису смели да улазе у речнике.

Као што овде нисмо говорили детаљно о нашим старим граматикама, тако нећемо говорити ни о овој грађи, поготову што сви стари српски рукописи ни с те стране нису довољно проучени. Указаћемо опет само на неке начелне чињенице.

Поводом старе лексикографије, у широком смислу тог назива, треба да се истакну два лексикографска тока у тадашњем културном свету, на основу којих се она поступно обликовала. Наиме, још од најстаријих времена антички народи (чак и Вавилоњани) правили су списе у којима је имала да буде сакупљена информација о различитим предметима: било о мало познатим појмовима одн. о појмовима из једне одређене области који би били сабрани и протумачени на једном месту, било о мало познатим речима. Постојала је, дакле, традиција, како у прав-

¹² У издању „Сказанија о њисменех“, В. Јагић, о. с. 427.

¹³ Први „енциклопедиста“ који је покушао да продре до суштине логичке класификације наука и знања био је Фр. Бекон са својим делима *De dignitate et augmentis scientiarum* и *Novum Organon scientiarum*.

љењу енциклопедијских, тако и у прављењу језичких речника, или тачније, њихових старинских прототипова. У књижевном наслеђу многих народа, па и слојенских, ове две врсте се често нису разликовале довољно. Глосари и лексикони, азбуковници и речници сливали су се, мада не увек, у творевине мешовитог типа.

3.2. Прављење енциклопедија било је уопште веома раширено у Западној Европи и, нарочито, у Византији. На Западу су се умножавали разни *Specula* и *Summae*, или су се правили тако грандиозни зборници као што је у XIII веку био *Speculum quadruplex* Викентија из Бовеа. Византија је показивала нарочити смисао за прикупљање свог писаног наслеђа уопште. Сам филозофско-теолошки став који је овде суверено владао — да су све најбоље и најчистије истине већ дате, једном за свагда — нагонио је Византинце да стварају опширне систематизације. Већ од VI века прављени су зборници црквених канона, императорски зборници о црквеним питањима, затим сливени зборници закона и канона названи номоканони (најпознатији је Фотијев из IX века); вал компилација и систематизација захватио је црквене животописе, у чему се веома истакао у XI веку Симеон Метафраст. Енциклопедизам који је у великој мери окупио претхришћанску или ванхришћанску баштину испољио се највише у раздобљу од IX до XI века. Из овакве компилаторске настројености Византинаца рођени су дебели томови врло разноликих знања. Сабирали су се, рецимо, епиграми, или историјска сведочанства, где су спадали и описи цариградских грађевинских споменика, прегледи ранијих административних устројстава, компендијуми о ратној вештини, зборници о агрономији, звани геопоници; сабирали су се на једно место и археолошки, па чак и зоолошки, раније записани подаци. Напоредо с тим су се увелико скупљала и књижевна дела из класичне старине, те су прављени лексикони по писцима. Без обзира на то што је све ово систематисање и цитирање из друге и треће руке било често прилично конфузно за наше појмове, таква дела — нпр., огромни и препун ерудиције Свидин лексикон из X века — чак су у стању да попуне наша знања о антици, јер се у њима садрже преписи и прераде оних античких списа који су иначе за савремену науку изгубљени.

Сличне творевине у српској књижевној прошлости налазимо такође, преведене и искомбиноване, а затим и као самостална дела, али само у границама одређених државних и црквених потреба. Зборници латичких знања или фрагмената из античке лепе књижевности овде се нису преводили, ако под појам „енциклопедије“ у најширем смислу не

подведемо делимично систематисане описе болести, терапија или лекова у медицинским рукописима, неке сабране податке о животињском царству и сл. Наши стари су прихватили номоканоне, са њиховим титулама; од којих су после настајале оригиналне крмчије; прихватили су и зборнике назване „метафрасти“. Од тзв. Великог лимонарија, састављеног у Византији још у V веку, потекли су азбучни патерици, где су поуке светих отаца дате у азбучном реду њихових имена.¹⁴ Такав је био, рецимо, патерик српске редакције с краја XIV или почетка XV века, бр. 726 бивше Народне библиотеке у Београду.¹⁵

3.3. Заметке језичких речника видимо у глосама, прибележеним уз рукописне текстове, које су се касније сређивале у издвојеним глосарима. Њих има по српским писаним споменицима на многим местима:

Потреба за глосама се развила још у време покршћавања и описмењавања, када су страни проповедници хришћанства на својим богослужбеним и проповедничким примерцима бележили словенске речи које су им могле затребати, а словенски књижни делатници писали на белинама словенских књига објашњења неразумљивих одн. непреведених туђих речи. Најстарије словенске глосе потичу из времена мисије Ђирила и Методија, и то уз један латински канонски приручник (данас Минхенски кодекс), а затим их има у Радоновој латинској библији из VIII—IX века, где су оне биле унете два-три века после писања основног текста.

Без претензије на иоле потпунији преглед, навешћемо за српску средину само неколико примера. Тако је инок Гаврило 1412. г. превео у Хиландару са грчког језика Олимпиодора Александријског (и других писаца) тумачење Књиге о Јову, те је поред свог текста дао синониме за поједине употребљене речи, или исписао грчке речи за које су у преводу већ биле нађене одговарајуће словенске; исто тако, негде на Светој Гори, у XV веку, писан је један патерик, па су на маргинама дата тумачења поводом појединих речи; преписивач једног Апостола из XV века наводио је за домаће речи синониме.¹⁶ Даље, занимљив је мали речник на стр. 341'—343 Властареве Синтагме, примерка из 1540. г. који се сада налази у фонду Народне библиотеке СР Србије као Рс

¹⁴ Позни одјек такве врсте може се видети, нпр., у енциклопедијском речнику какав је био митрополита Евгенија *Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина греко-россійской церкви* (1818 и 1827, Санктпетербург).

¹⁵ Љ. Стојановић, Каталог Народне библиотеке у Београду, т. IV: *Рукописи и списање штићанине књиге* (1902, Београд) 280—282.

¹⁶ В. код Ђ. Трифуновића, *Азбучник српских средњовековних књижевних јојмова* (1974, Београд) 90—91, под речју „запис“.

43. Ту налазимо, прво, списак 83 митрополије и 49 архиепископија — у ствари, два географска именика, а после тога латинско-црквенословенски речник од 67 латинских речи: *прѣтѣрь* — *воѣвода*, *прокоурѣтѣрь* — *промислѣникъ*, *поублика* — *нардѣна* и сл. Међу латинским речима видимо и грчка суфиксна образовања, као и облике дате у падежима, при чему има латинских и грчких падежних наставака. На више места стоје синтагматска тумачења речи: *рѣпоудѣѣнь* — *разлоучениѣ вѣрка съ записанѣмъ*, као и таква решења у преводу, која дају неке рудиментарне податке о реченичној синтакси — у датом случају књишкој: *рефѣндарѣ* — *иже ѡвѣсти принѣсеи*.

У познатом Хиландарском медицинском рукопису бр. 517, како га је описао М. Д. Грмек, постоји регистар углавном латинских назива за лекове са српским преводима, као и речник грчких имена лекова са „тлкованијем“.¹⁷ Ст. Новаковић описује један световни ћирилски зборник из XVII века (тада се чувао у библиотеци Српског ученог друштва), и налази у њему грчко-српски речник са грчким речима исписаним ћирилицом, за који каже да је „више наук грчкога језика него његов рјечник“. И овде међу одредницама видимо понеки облик множине (*крѣѣра* — *ѡвни*, иако је то исто дато пре тога и у јединици), а и понеку синтагму одн. кратку реченицу (*ѡнѣѣати’н* — *ѡтѡѡи вѣрата*, *ѣ фѣресѣ* — *ѡнесе ли?*), уз глаголе у разним облицима конјугације, што свѣ указује на покушај да се направи нека врста разговорног приручника.¹⁸

Маргинална објашњења су некад била давана и у облику малих коментара, као, нпр., у Зборнику из прве трећине XVI в., данас Рс 42 Народне библиотеке СР Србије, уз текст Шестоднева Василија Великог и уз саставе тзв. малих пророка.

На источнословенском земљишту мањи глосари или речници су се временом проширивали и тако прелазили у мешовите или готово праве „енциклопедијске“ речнике са световном тематиком. На тај начин су постали типични руски азбуковници из XVI — XVII века.¹⁹ Види се да се ова еволуција у правцу задовољавања опште радозналости

¹⁷ *Садржај и ѡдговјетѣло Хиландарској медицинској рукопису бр. 517*, Споменик САНУ СХ, 35.

¹⁸ *Прилози к истѡрији срѣске књижевности III*, Гласник СУД VIII, 27—32.

¹⁹ Њих, разумљиво, не треба мешати са тзв. азбукварима, низовима речи поређаних по обрасцу „аз, буки, вједи . . .“ или сл. (ни са азбучним молитвама) — саставима који су обилато сачувани у старословенској и црквенословенској баштини.

развијала у словенској средини нешто касније, управо у време које је у Србији било најнеповољније за такву врсту интелектуалних трагања.

3.4. Нисмо случајно споменули рудименте синтаксе у једном од тих примерака. Наши преци, полазећи од схватања да у двојезичном глосару одн. речнику треба правити *coria verborum*, давали су, најпре, решења слична ономе које је, нпр., пружио састављач речника у Властаревој Синтагми: њнѣфак'та — вѣ дѣла. У даљем лексикографском раду Срба и Хрвата, све до најновијег времена, могли бисмо пратити многе друге огранке језичке мисли и језичког труда, осим обичног превођења лексике, и то би, мислимо, представљало захвалну научну тему. С једне стране, видело би се како су се стари лексикографи довијали да проналазе или да граде домаће речи према оним страним за које у властитом језику није било паралела: видело би се њихово посебно осећање за префиксе (ређе и суфиксе), за сложенице. С друге стране, указало би нам се њихово владање синтагматиком и синтаксом (као, рецимо, Вранчићево „мисто од оружја“ за *armamentarium*, његове инфинитивне конструкције типа „немоћну бити“, „суху бити“ и др., направљене према сличним руским конструкцијама; или у једном немачко-српском речнику из прве половине XVIII века: рускословенско „за ту причину“, „блиско не“ [fast], дијалекатско „петља у врати“²⁰).

Творба речи, синтагматика и синтакса у старим речницима, ма како скромно заступљена, има посебну научну тежину, јер открива најсажетија и најпромишљенија (тачна или погрешна) решења за семантеме за које се није могла наћи одговарајућа реч. Уколико та решења и нису била нуђена у духу народног језика, она ипак спадају у нашу језичку историју, јер чине део историје наших носилаца језичке мисли.

3.5. У средњем веку су постојале врло занимљиве расправе из области логике, често итекако лингвистичке у својој илустрацији и конкретној примени: о реченично исказаним судовима, о нивоима референцијалности, о разнослојној употреби речи, о метајезику (Буридан и други). Међу старим српским списама не налазимо оригинална размишљања о таквим питањима. Али је у нашу стару лексикографску праксу сасвим природно продирало нешто од свега тога, и то спонтано, без познанства са било каквим теоријама другде. Тако, на пример, видимо да су као релевантне јединице биле примећиване именске речи, као и називи за предикате и атрибуте. Предлози су били „подсвесно“

²⁰ И. Грицкат, *Један немачко-славеносрпски речник — Прејис Јована Рајића из 1741. год.*, Јужнословенски филолог XXIX/1—2, 153—188.

увлачени у речнике, као у случају споменутога „вѣ дѣла“ — in facta. Представе о такозваним помоћним речима дуго су биле прилично замућене, премда су се те речи непрекидно наметале и употребљавале. У Европи су рано почеле да се формулишу мисли и о њима. Славни схоластичар Петар Абелар (XI — XII век) има опширне дискусије о функцијама копуле, о квантифицирајућим префиксима, о знацима негације, о кондиционалним и дисјунктивним везницима.²¹ Виљем Шервудски (XIII век) у својим *Introductiones in logicam* бави се истиносно-функцијским дефиницијама везника типа *и*, *или*, *ако*.²² Додуше, не би се могло рећи да је све ово доприносило „чистијој“ лексикографској обради тих категорија речи у потоњим столећима, иако оне чине равноправни саставни део у лексици сваког језика. Али треба поново подвући да су се једино током дугих векова могле избистривати многе области мисли, изоштравале су се чак и егзактне науке, па се тако усавршавала и теоријска страна лексикографије. Усавршавао се, на првом месту, поступак трагања за речима и ексцерпције, те су постепено престајали да се дају *coria verborum*. Схваћена је важност контекста, у чијим су недрима истраживачи открили неслућену разноликост семантике, разна померена и преносна значења, и напоре с тим огромно семантичко богатство малих „помоћних“ речи.

4. Стари граматички или филолошки покушаји били су пуни идејности, својеврсне идеолошке прагматике. Уколико се говорило о језику, то се најчешће чинило у циљу нечега другог, ванјезичког. Приоризац Храбар је о језику и азбуци писао као проповедник нове вере; Константин Филозоф као теоретичар једне умне, добронамерне, али бесперспективне културолошке реформе, као што је, на другој страни, Крижанић био често ношен идејом о унији у свом језикословном раду. Савесни учитељи који су децу подучавали по Граматици Мелетија Смотричког били су, у ствари, одгајивачи нових представника старе писмености, несвесни борци за старо. Чак ни Вуков рад није још био слободан од ванлингвистичког, иако, као што се зна, врло напредног програма. Најближи објективном схватању језика, језичкој пракси, били су у старијим вековима састављачи глосара и речника. Скоро нико код нас пре средине XIX века није говорио о језику због пуке научне радозналости.

²¹ А. Приор [и сарадници], *Historija logike* [превод] (1970, Загреб) 59—60.

²² О. с. 62.

II

5. Као што је речено, постоји и други облик у којем је живела мисао о писању. Тај облик мисли се одразио у сачуваним текстовима, али се није декларисао као свестан самог себе.

У разним раздобљима могу се запазити разни системи одбира међу темама, међу језичким или стилским средствима. Могу се запазити епохе стваралаштва у инојезичком граматичком духу или чак на страном језику, у пренапрегнутом стилу, а и епохе самосталности, каткад одређености за властити архаизам; запажају се периоди владавине одређених књижевних школа без природне везе са говорном стварношћу, а затим периоди форсирања живог говора, живих садржаја. Општи укуси епоха, стилски правци понекад су се видљиво испољавали и у начину стварања књига.

Нека питања из ове области опет изискују да се говори испрва о стварима које нису у непосредној вези са нашом лингвистичком и књижевнотеоријском проблематиком.

6.1. Целокупна заоставштина средњовековне делатности може бити раздељена на два основна слоја; на карактеристичан за тадашње погледе „виши“ слој и „нижи“. Проучавајући стару књижевност, писменост, науку, уметност, па и усмено предање и материјалне трагове, неопходно је имати пред очима једно од најсвеобухватнијих обележја средњовековне идеологије — двојство. Ми се тиме дотичемо теме која је у последње време и иначе доспела у поље пажње истраживача старијих култура. Њу најбоље симболизује наслов књиге једног од познатих савремених проучавалаца човекове психе у историји, Мирче Елијада: *The Sacred and the Profane*, тј. Свето и световно (1959, Њујорк).

Строга хијерархија ствари представљала је природан елемент владајућег појмовног система. Била је објављена непокретност, биле су објављене категорије, дате за сва времена, а исто тако и одређена мера могућног знања о њима. Човек је свечано и радосно изјављивао да тачно зна оно што зна, а да се даље може, евентуално, само размишљати, уосећавати се, али не члњенично трагати.²³ Оваква схватања су била посебно типична за византијску средину и за ону културну климу у којој су проводили свој живот средњовековни Срби. Ту је још увек

²³ Савремена реплика тога гласи: лоше схватање науке познаје се по упорној тежњи за тачношћу; прави научник тежи за трагањем а не за поседовањем. В. уводну студију Ст. Новаковића за превод књиге К. Попера, *Logika naučnog otkrića* (1973, Београд) 15 — а то су овде размишљања самог Попера.

наглашено владао поглед на свет наслеђен из раних векова хришћанства, а највише из VIII века, када га је утврдио Јован Дамаскин. Одлике тог погледа на свет биле су ове: не треба стварати никаква нова знања, нове мудрости; треба поштовати оно што је дато, чијег смо разумевања удостојени као једино тачног. Чим има разних знања, разних прилаза истини, то и јесте знак — говорило се — да су они погрешни. Задатак онога који мисли и ствара може бити само тај да покуша да што боље систематиче откривену нам једину истину, да је скупи, да је смести у складан систем, да и нове догађаје подведе под тај систем, да им да одговарајуће тумачење. Овај средњовековни став описује А. Хаузер: „Сврха живота је поседовање вечних вредности, а не духовна делатност ради саме себе. То је мирно, чврсто утемељено доба постојане вере, које никад не губи поверење у вредност своје концепције истине и моралних закона, које не зна за интелектуално отпадништво и сукобе савести, које не жели ново нити му је досадило старо“.²⁴

Из овога је природно произилазила идеја о увек вредноме и увек безвредноме. Категорије су се приметно делиле у људској свести на узвишене, једино ваљане, вечне — и оне друге. Тиме је, разумљиво, био онемогућен непристрастан прилаз. „Високе ствари“ су се прослављале, или су се износиле жарке критике поводом њихових погрешних процена. „Ниске ствари“ су се или прећуткивале, одн. подвргавале осуди, или су се, мада нешто ређе, обрађивале на одговарајући начин, тј. „нижим“, слободнијим језиком и стилем.

Тако је, гледајући уопштено, дошло до супротности између апстрактних представа и стварног стања; између тежње за домашањем или реконституисањем нечег идеалног, горљиве бриге око очувања проглашених врхунских вредности — и напретка у овоземаљској радозналости, у искуствима и у потврди реалних човекових захтева. Створене су две синхроне медицине — архаична књишка и народна; две космологије — библијска и фолклорна, двојаки правни системи — кодификовани и обичајни, двојака верско-филозофска расположења — правоверна хришћанска и традиционална са претхришћанским призивцима; чак и двојака музика, „теоријска“ и „практична“, што је после одвело у црквено појање и у певање трубадурског и сличног жанра. Напоредо са свим тим дошло је до супротности између „оптималне“ књижевности заједно са „оптималним“ језиком, како се он замишљао — а то је било богословље, то су били филозофски, историјски и неки правни и научни списи — и „приземне“ писмености, везане за дневну потребу и забаву,

²⁴ *Socijalna istorija umetnosti i književnosti*, т. I [превод] (1966, Београд) 174.

за људски тренутак. Тако су најчешће стварана по два синхрона књижевна језика и два правописа.

6.2.1. У том широком средњовековном двојству уочавамо најпре карактеристичан двојствен однос према самом чину писменог бележења. Видљива је подела на оно о чему се пише и оно о чему се уопште не пише.

Према вештини писања гајило се страхопоштовање, јер је пренос мисли на даљину, без говорника, морао личити, поготову у срединама са слабо развијеном писменошћу, на нешто парапсихолошко. Нису залуд писмо и писари добили код старих Грка свог бога, Хермеса; али је још и у Византији, у X веку, већ помињани Свидин Лексикон под одредницом *προμηθεύς* објашњавао да је Прометеј први пронашао писменост и научио људе књишкој мудрости. То је мишљење касније пренео у своје дело и Максим Грек.²⁵ И старо, паганско писмо огам названо је код Ираца по њиховом богу Огаму, али је и поменути хришћански писац Исидор Севилски, обрађујући у првој књизи Етимологија граматику, износио схватања о магичности писма.²⁶ Пошто се вештина писања проширила, појачао се захтев да се речи које су смазане сјетим ипак не исписују као остале: отуда и код нас читав систем скраћивања помина сасга, уз употребу титла.

Овакав став према писму није допуштао непосредну трансмисију. Писање је, за оне који су уопште размишљали о тој појави, представљало од самог његовог настанка па све до недавних времена такву симболичну радњу, да се најчешће није ни могло замислити без посебног одбира, а ни без посебног поступка. Очигледно је да скупоћа материјала који се морао употребити, његова трошност, затим релативно мали број писмених људи и слични разлози, не само што су проузроковали избирљивост при писаном стваралаштву, него су већ ишли под руку са помнутим ставом према писму, изграђеним кад и оно само. Временом су се поводи за овакву строгост чак и умножавали. У средњем веку писање је проглашено једним од хришћанских подвига. Да се оно схватало као радња на граници обредности видимо по чињеници што су се скрипторији понекад налазили у храмовима, па и уз црквене олтаре.

6.2.2.1. Међутим, у овом излагању треба направити једну начелну ограду, нарочито стога што нас овде интересује посебно српска про-

²⁵ А. Иванов, *Литературное наследие Максима Грека* (1969, Лењинград), у библиографији Грекових радова, т. 79 „О Промифее“, стр. 71.

²⁶ О Исидору Севилском: Е. Р. Курцијус, о. с. 320.

шлост. Тешко је, заправо, одлучити шта је то све што се није записивало, а шта оно о чему су изгубљена сведочанства. У неким срединама су разне околности погодиле нешто слободнијем ставу према чину писања, тако да је у њима био и написан, а и до данас сачуван, већи број текстова о „нижним“, „мање достојним“ темама. У заоставштини других културних средина, а таква је била српска, има релативно мало споменика те врсте. У овом другом случају морају се учинити две претпоставке: или се они уопште нису ни стварали, због нарочито непогодних идејних, језичких и других услова, или су изгубљени због одређених историјских збивања. У Србији су се — видећемо одмах — јавили разлози и једне и друге врсте.

6.2.2.2. У документима сачуваним из средњовековне Србије изгледа нам као да недостају читави тематски слојеви. Прво, чини се да је још у најранијим вековима формирања српских државица могло бити неких законодавних аката, међународних уговора и на домаћем језику, више него што се сада о томе зна. Ту постоји познато тумачење, наиме, да је у XI — XII веку настало велико уништење српских списа. Било је, затим, и других удеса и трагедија. Зна се, рецимо, да је библиотека у Расу (можда и канцеларија) изгорела 1260. године. У Србији су морале постојати световне канцеларије, какве су се другде, нпр. у Дубровнику, сачувале у облику архива и до наших дана. Њих су уништили знани и незнани пожари, ратови, ропство под туђинима и друго. У канцеларијама су се несумњиво чували различити правни и трговачки списи. Где би иначе лежале и шта би уопште значиле „књиге судијине“ или „писма царства ми“ која треба сви да слушају, „писма која се доносе пред судије било за шта“, која спомиње Душанов законик?

Недостатак појединих врста документације не би требало да нас зачуђује. Не налазимо, нпр., писане трагове о набавци папира из Италије, иако се он тамо стално набављао, о чему се зна по самим његовим карактеристикама; не налазимо писмене налоге поводом испорука делова за рударска окна, за млинове; не видимо записе о трасирању путева, од којих су неки на српском земљишту били и међународни. С правом се може претпоставити да писмена администрација поводом таквих послова недостаје са тог разлога што је изгледала неважна за будућа поколења, „ефемерна“. Треба се подсетити на воштане таблице, појединачне или увезиване у свежњеве, на којима су таква питања дана била бележена па наново брисана, уколико њихова подлога није и сама убрзо пропадала. Па ипак, шта је са неким другим садржајима, чије упадљиво непостојање тешко тумачимо само споменутиим пожарима и

разарањима старих насеобина? Неки историјски догађаји нису подробније забележени у српском књижевном наслеђу. Не видимо списе о војној вештини, иако би они могли бити значајни за народну заједницу, с обзиром на честе ратне прилике код Срба. Даље, Срби су у средњем веку имали развијене међународне политичке и трговачке односе, дипломатију, познавали су и западноевропски живот, а не само византијски, бугарски или руски: како би иначе долазило до разних савеза, до бракова између српских великаша и великашких кћери из западних земаља? Стара српска књига готово и не говори о томе.

Извесна сведочанства су дата у владарским биографијама, које углавном представљају добар историјски извор, али готово све имају хагиографски карактер, са одговарајућим — да тако кажемо — методолошким недостацима. Сведочанстава има такође у обредним житијима и похвалама канонизованим владарима. Историјске податке ћемо наћи као узгредне, често уметнички срочене записе по црквеним књигама.²⁷ Српску историју налазимо и у не много поузданим родословима, а и летописи су тек у турско доба почели да задовољавају као извори за савремена истраживања. А знатан део историјских чињеница сачуван је само у страним списима, те модерна наука мора у многим случајевима да црпе обавештења о Србији из византијских, средњовековних латинских, мађарских, немачких или турских докумената.

Узмимо као пример косовску битку. О њеним одјецима у писаној и усменој књижевности развила се код нас, нарочито у последње време, обимна стручна литература, која проналази нове прилазе и наговештава нова открића.²⁸ Не улазећи у ове разгранате проблеме, засад ћемо само истаћи да је пре пада под Турке, дакле у време док су се Лазарева смрт и многе друге појединости још могле јавно прослављати, о том догађају било написано (не рачунајући ситне белешке), прво, десет списа који се условно сви могу назвати похвалама (од 1390. до 1420. г.). Свих десет су били „уметничка а не историографска виђења“.²⁹ Упадаљиво

---

²⁷ Многе примере пружају Записи и натписи које је скупио Љ. Стојановић. Познат је, нпр., запис у Псалтиру, штампаном у Горажду 1521. г., о паду Београда и преласку Турака у Срем.

²⁸ В. нарочито: Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју* (1968, Крушевац) 1—452; Ј. Ређеп, *Прича о боју косовском* (1976, Зрењанин) 1—313; М. Поповић, *Видовдан и часни крст* (1976, Београд) 1—197.

²⁹ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи* . . . 8.

је да су ови описивачи кнеза Лазара и судбинског боја налазили за свој предмет надахнућа у Александриди, Историји Јудејског рата, Манасовој хроници.³⁰ Уосталом, овакве реминисценције су се у њиховим књижевним обичајима и уклапале у представу о догађају, оне су означавале праву меру њихових размишљања и расположења поводом стварних збивања. Па ипак, остаје чињеница да се они нису ослобађали освештале традиције чак ни у овако актуелној грађи. Као што су приметили руски писци А. Пипин и В. Спасович, „велики и тежак догађај српске историје . . . није нашао достојан опис у српској књижевности тога времена . . . уместо биографије постоје само реторске похвале“.³¹ Али, разуме се, под достојним описом ови научници су подразумевали историографска мерила; захтеви у погледу богословске реторике и стилистике уопште потпуно су задовољени, нарочито у неким текстовима, на пример — при пажљивом читању — код иначе критикованог Андо нија Рафаила Елактита. — Из ранијег времена имамо, даље, опис косовске битке код Константина Филозофа, који је као писац представљао почетак новог али несрећно прекинутог књижевног покрета, премда је сам још увек писао китњастим црквенословенским језиком. Ову тему је такође споменуо тзв. старији летопис, Пећки, из 1402. године, из кога су је касније прихватили млађи летописи, исто тако ослоњени на црквенословенску традицију.

Међутим, многе друге помене о косовском боју, најчешће световнијег и сасвим световног карактера, налазимо у руским изворима, млетачким, византијским (Дукина Историја), фирентинским, француским, каталонским, шпанским, угарским, код нирнбершког пушкара Јерга, у Хроници одбеглог јаничара Константина Михаиловића (написаној у Пољској), код Словенца Бенедикта Курипечића, код Мавра Орбина.³²

У Европи је, нпр., познат стари циклус везан за краља Артура, познат је англосаксонски еп Беовулф, знају се француске *chansons de geste*; знају се норвешке еде, чији су јунаци, додуше, од пагана били претварани у мученике Христове вере. Али са православног српског земљишта ми данас немамо ниједан изворни текст нити овакве нити сличне врсте, који би био написан у средњем веку, а тицао се неког домаћег прослављеног хероја.

³⁰ Ђ. Трифуновић, о. с. 361.

³¹ Цитирано према Ђ. Трифуновићу, о. с. 392—393.

³² Помени косовске битке наведени код Ј. Ређеп, о. с. 161. и д.

Да ли једностраност и недовољност домаће писмене обраде историјског косовског чина — укључујући ту и недостатак јасних трагова о народном предању, о народној песми у ранијим вековима у средишњим српским областима — да ли то обавезно значи да се о Косову ћутало у усменој књижевности? Доста су јаки аргументи који говоре да су тзв. „старије“ Вукове десетерачке песме, не само косовске, него и немањихке, биле стваране махом у разбукталом патриотском и романтичарском заносу XVIII и XIX века.⁸³ Али ипак, без обзира на наше непознавање или само слабо наслућивање средњовековних десетерачких песама (друкчија је судбина бугаршгица), те песме, касније записане, носе на себи недвосмислена обележја најстаријих српских, чак прасловенских метричких особености. А то значи да је такво песништво сигурно живело, не само непрекинуто, него и плодотворно, инспиративно. Пошто ионако не знамо његове садржаје у средњем веку, не можемо одбацивати претпоставку ни о немањихким ни о косовским темама у њему, поготово што се наговештајима ипак располаже.

И поводом познате белетристичке (преводне) грађе у нашем средњовековљу мора се приметити нешто што је у начелу донекле слично учињеним опаскама о одјецима историјских догађаја. Ова грађа се дели у две групе. Из Византије или византијским посредништвом биле су примане приповетке морализаторских тенденција, каткада профане, па и хумористичке, али увек са бојом побожности; то су биле мало слободније приче из манастирских кругова или прерађене оријенталне одн. античке: Блажени Гроздије, Премудри Акир, Стефанит и Ихнилат, Варлаам и Јосаф, Езоп, Еладије, Цар Аса, Врач и др. Њихова је особеност у томе што су и поред таквог „незваничног“ садржаја биле ипак писане црквеним језиком, као калуђерска штива. Другу групу чине витешки одн. авантуристички романи. Они су већином били западног порекла и стизали су из Западне Европе, углавном преко италијанских варијација. Ми их налазимо записане на приметно народнијем говору — али са карактеристикама западног језичког подручја, махом са знацима ијекавштине. (И понека од напред набројаних прича сачувана нам је у таквом облику, нпр. Премудри Акир у дубровачком зборнику *Либро од мнозијех разлога*.) У српскохрватској баштини такви су били текстови о Тројанском рату, о Тристану и Изолди (који је са-

⁸³ С. Матић, *Наши народни еп и наш сѝих* (1964, Нови Сад), чланци на стр. 95. и д., 152. и д., 227. и д. Указујемо на убедљивост многих аргумената о којима је реч, не улазећи уопште у исправност или неисправност Матићеве „сремске“ теорије о настанку тих песама.

чуван само у једној белоруској преради) и вероватно још неки.³⁴ Међутим, ти и тако писани текстови као да се нису померали према истоку, у средину где се говорило екавски, србијански. У сваком случају, о примерцима те врсте не зна се ништа. За ову чињеницу можда треба тражити неке посебне оправдавајуће разлоге. Српска средина није била ничим припремљена за авантуристичке и куртоазне фабуле, поготову тзв. „женског“ типа. Док су на Западу, рецимо, у Немачкој, витешки идеали доживљавали у XIII веку своје класично доба, док се тамо писало о анђеловској природи жене, па је чак и један каноник (Томазин Циркларија) у поеми на немачком „Италијански гост“ излагао правила галантног понашања, и док су се у Француској шириле *chansons de toile* о несрећној судбини жене крај мужа насилника, — догле у српској књижевности у вези с обичном женом (која није канонизирана или није из великашких кругова) није било изречено много више од тврдње да је она „сасуд зла“, „служитељ ђавола“, „злонаравна и лукава“; да је „мужу потоп, дому бура“, „звер која уједа“, „кучка“.³⁵

У вези с Романом о Александру Великом може се рећи нешто више захваљујући томе што је он недавно био добро проучен код нас у текстолошком погледу.³⁶ Тај роман пружа, бар засада, највише могућности да се осмотри питање витешке литературе која се, највероватније, неговала на српским дворовима, нарочито у касније немањићко доба и у време кнеза Лазара и Стефана Лазаревића. У тој витешкој литератури уопште треба претпоставити не „женску“ компоненту, него узношење других феудалних идеала, првенствено војничке храбрости. Александрида је, по свему судећи, била позната у књижевничким круговима: биограф Данило у своме делу даје доказе о томе да ју је познавао,³⁷ а исто се то може закључити и о састављачима похвала кнезу

³⁴ Не зна се тачно да ли је из Византије стигао у српске крајеве роман о Дигенису Акриту; уп. код А. Вајана, који за руску верзију тврди да садржи несумњиве србизме: *Le Digénis slave*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXI/3—4, 220. и д. О постојању на српском земљишту Бове од Антоне или приче о Атили знамо још мање.

³⁵ В. код Ђ. Сп. Радојичића, *Шта је жена — Из старог српског рукописа XV века, Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у њурско доба* (1967, Нови Сад) 229—232.

³⁶ Р. Маринковић, *Роман као књижевни род у средњовековној књижевности Јужних и Источних Словена*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXXIV/3—4, 203—218; И., *Српска Александрида — Историја основног шекста* (1969, Београд) 1—348, са 56 табли.

³⁷ И. Грицкат, *Језик књижевности и књижевни језик*, Јужнословенски филолог XXVIII/1—2, 16.

Лазару.³⁸ Али шта је, у ствари, представљала та књига? За првобитни српски текст Александриде је утврђено да је то морао бити „врло свечан текст . . . испуњен феудалним духом у ритмичким поетским реченицама“.³⁹ У подмлађеним редакцијама роман је постао свакодневна лектира феудалаца.⁴⁰ Док се, с једне стране, и даље неговала и чак поново оживљавала његова архаичнија верзија, у духу тежње за „добрим старим изводима“, те је дошло и до његове богословске адаптације, дотле су се млађе редакције развијале у правцу понарођавања језика и стила, како то примећује пажљиви истраживач.⁴¹ Међутим, за онога ко може да барем делимично упореди језик једне чак приметно по-србљене Александриде, тзв. Михановићеве, са источнијег штокавског терена, из треће четвртине XVI века, са језиком Романа о Троји, за њега постаје јасно да је то понарођавање на истоку и даље остајало само на површинским слојевима, не захватајући дубље у синтаксу ни у дух народног говора уопште.⁴² — Према томе, у овом случају остаје отворено питање о писменом фиксирању белетристике, тачније, о световној витешкој литератури, на српским дворовима и око њих: је ли ту икада било текстова овог жанра на живом, или бар живљем српском језику, онолико живом колико је жив западнији језички тип Романа о Троји, колико су, усталом, живи српски споменици световног права?

Нека места у владарским биографијама, поглавито код Теодосија, као и у споменицима законодавства, сведоче, кроз осуде, о томе да су постојали у оним временима „скомраси“, тј. забављачи, имитатори, или „шпилмани“, играчи, глумци, свирачи.⁴³ Знамо и то да се млетачка власт у нашим приморским крајевима, између свега осталог, огледала у томе што су онамо били слати жонглери; а ови су, опет, долазили у разне додире са посланицима, трговцима, уметничким занатлијама, па и правим забављачима са босанских, херцеговачких или српских дворова, преносећи на тај начин световну забавну грађу у наше источније крајеве. На основу неких сликарских и текстуелних података за-

³⁸ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни сјиси* . . . 361—362.

³⁹ Р. Маринковић, *Српска Александрида* 333.

⁴⁰ О. с. 334.

⁴¹ О. с. 335.

⁴² Били смо у могућности да упоредимо податке које даје Р. Маринковић, *Српска Александрида* 273—284, затим В. Мошин у цитираном напред опису ћирилских рукописа, I део, 90—91. и у палеографском албуму, исто дело, II део (1952, Загреб), репродукција 83. на стр. 75, са језиком Романа о Троји, изд. А. Рингхајм, *Eine altserbische Trojasage* (1951, Праг—Упсала), издање текста на стр. 35—75.

⁴³ В. код Ст. Ђурић—Клајн, *Razvoj muzičke umetnosti u Srbiji*, зборник: *Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji* (1962, Загреб) 533—537.

кључује се да су српски забављачи певали, пратећи се на појединим инструментима, пред својом властелом — али шта су певали, шта су евентуално, рецитовали? Књижевна наука тачно зна да је Византија већ од XII века стекла своје песништво на вулгарногрчком језику, на њему се могу читати не само поучне песме, не само историјски стихови, него штавише и мотиви пренети из тадашње западноевропске витешке поезије.⁴⁴ Добро је познато западно песништво старих менестрела, трубадура, минезенгера. Српско наслеђе је у том погледу немо.

Филолошка истраживања дају доказа о томе да се на земљишту српских и хрватских говора доста давно, још много пре политичког зближења, морао стварати језички стандард, нека врста коинеа, мада не у свакој граматичкој области подједнако. Он се морао стварати највише захваљујући фолклору, као и белетристици, макар и незаписаној. Песма, прича, „у обичај узета реч“ — то су били, у суштини, најпокретљивији елементи: ширили су се таласасто, не изискујући од својих носиоца да сами путују далеко. Тако су се ширили и утврђени синтаксички обрти, тако се ширила уједначена лексика, фразеологија. И нема никакве сумње да је српскохрватски језички тип, у великој мери независан од црквенословенске књижевности, био створен већ врло рано. Али он тада није био верно бележен, поготову не на српској територији.

Писани израз, очигледно, није одражавао стварност. Није се смело опширније писати по потреби или жељи тренутка, по некој живој асоцијацији, ни у слободном времену. Како каже један наш историчар књижевности, писати је у оним временима требало „помоливши се“ и добро мислећи на то да писана реч остаје заувек.⁴⁵

6.2.2.3. Зашто је такво стање ствари било изражено знатно јаче у српској средини неголи у Западној Европи, неголи у Византији, па чак и у православној Русији — то је тема за одвојену студију. Про-говорићемо о томе укратко.

Земље у којима се писало словенским језиком биле су уопште у неповољнијем положају. То се дешавало, прво, стога што на том језику није постојало претхришћанско, паганско наслеђе са својим античким, тј. профаним, научним, сасвим друкчије интонираним садржајима, који су на грчком и латинском земљишту непрекидно уливали погајну струју радозналости и немира чак и у „високу“ књижевност.

⁴⁴ К. Крумбахер, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, II изд. (1897, Минхен) 854—872.

⁴⁵ М. Капанин, *Српска књижевност у средњем веку* (1975, Београд) 46—47.

Други разлог је био још много значајнији од првог, и он се мора посебно истаћи, пошто није одмах препознатљив. Тај разлог је потицао из чврсте везе између садржаја и његове језичке презентације у списима, из везе која је била веома типична за старе епохе. То је значило не само да су одређени садржаји захтевали одређено језичко уобличење, него су и обратно — извесни језички медији, или просто извесни језици, доводили са собом и одређене, њима својствене садржаје. Уколико би „право писмености“ стекао неки нов језик, неоптерећен богословском функцијом, он је са своје стране ослобађао писмено твораштво од садржинске стеге, на њему се почињало писати и нешто ново. Тиме прелазимо на питање о другој врсти двојства, и то двојства у самом писању, онога које је настајало када се човек одлучивао да ипак пише, без обзира на то да ли се „помолио“ или није. Нека тумачења у вези с тим су готово кључна и у одговору на наше напред постављено питање — зашто се није писало о свему.

6.3.1.1. Познато је двојако, „више“ и „ниже“ писање у историји многих народа; у том смислу је имало понекад чак и двоструких азбука. Двојака писана норма је била у складу са поларизованом оценом која се придавала стварима. „Вишег“ типа је имао да буде језик верског садржаја, а касније уопште званичног, образовног и медитативног. „Нижег“ типа је био језик на коме су се писали неки лаички састави, поред тога што се на њему говорило. Неприродност „вишег“ писања је потекла, као што се већ могло видети, из култних списа. Носиоци култа су објављивали да се језик који служи за општење с божанством (у хришћанству је то литургијски језик) самим тим посвећује. Он не може (према томе — не сме) бити онај исти којим се говори или којим би се евентуално писало о обичним, „козмичким“ стварима. Постојао је, даље, још један јак разлог због кога су управо језици култа, језици верске праксе, у многим срединама прелазили у језике „више“ књиге уопште. Наиме, духовни сталеж је и био онај који се бавио књижевном и научном радњом; други сталежи се, по правилу, тиме нису занимали активно, стваралачки, сем за правна и каткада нека друга питања. (У томе је, разумљиво, било разлика од једног народа до другог.) Затим — као средство писаног изражавања наметнуо се језик чији су узорци били већ добро разрађени. Језик верске праксе је имао мислене именице, сложене-нице, епитете и све остало, пронађено у току многих апстрактних разлагања, полемика и одбрана, што за хришћански круг значи — у апологетици и патристици, изворној и преводној.

Расцеп између тзв. вишег и нижег писаног израза касније се ширио на различите садржинске области. Појавили су се и сасвим померени

и бизарни примери двојезичности. Тако, О. Јесперсен износи да се у старој индијској драми говорило на два разна језика: на санскриту, којим су се служили богови, краљеви, брамини и неки други, све до учитеља плеса, и на пракриту, „природном“ језику, који је био језик трговаца, судских подофицира, полицајаца, рибара и скоро свих жена. Људи се нису усуђивали да употребе санскрит у свакој материји, све док нису дошли освајачи који ову стару индијску традицију нису више осећали и нису поштовали.⁴⁶

Задржаћемо се на најпознатијим и нама најближим примерима овог двојства; тачније — на увођењу у писмо нових језика поред већ постојећих старијих, који су одраније били уведени у достојанство не само књижевне фиксираности, него и богословског општења.

Западноевропски католички живаљ се у верској пропаганди све мање могао упућивати на латински језик. Чак ни језик основних верских књига није смео дуго да остане неприступачан. Тако је Библија у деловима била преводена на немачки и англосаксонски још у VII — VIII веку, док је у IX веку енглески краљ Алфред Велики, стављајући глосе под латински оригинал, већ превео реч по реч цело четворојеванђеље. Цела Библија, као књига за читање, у XII в. је била пренета на нормандијски и провансалски језик, у XIII в. на тоскански, шпански, португалски, каталонски. Елемент језичке неприступачности је повлачио за собом нужну популаризацију и других верских штива или књижевних врста. Управо верска поука, чувајући на једној страни помпезност култног, старинског, једва разумљивог језичког израза, свечаног као и само богослужење, морала је на другој страни да допусти једну лингвистички срећну брешу. У западноевропским земљама су се јављали побожни стихови на народним језицима — а у те стихове је понекад несвесно уношен стил раније властите паганске поезије, уношена је фолклорна терминологија (тако још у VII веку код англосаксонског песника Кедмона). На народне језике су били преведени и неки животи светаца и друго, из тога су се рађале религиозне представе за народ, које су се украшавале или оптерећивале многим сасвим нерелигиозним појединостима — и све је то као свој крајњи резултат донело знатну слободу у писању популарних, поучних, забавних и фолклорних састава, на домаћим језицима. На истоку Европе, у Византији, Грцима није био сасвим неразумљив ни сопствени антички и хеленистички језик, ни јеванђеоски; али су се овде такође појавили разлози да се и

⁴⁶ О. Јесперсен, *Совјетанство, народ и појединец са лингвистичког становишта* [превод] (1970, Сарајево) 123, 157.

побожна поезија а за њом и световна, као и други књижевни родови, исто тако језички демократизују. Превод Светог писма је ту обновљен већ у XVI веку.

Уколико је, дакле, у одређеним околностима морало да се пише разумљивим језиком, то се тако и чинило. Ову неопходност констатујемо у срединама где је језик хришћанске поуке и ритуала постао неприступачан. Ту је долазило до обраде побожних садржаја на народним језицима, а та десакрализација самог појма књижевне, уписане речи, то њено губљење првобитног ореола, убрзано је ослобађало употребу живог језика и у другим, несакралним приликама. Нови, нелитургијски језици стављени у писани текст утицали су на проширење књижевног репертоара, на профанизацију самог појма књижевности и писмености.

Међутим, Источни и Јужни православни Словени одвећ су добро разумевали црквенословенски, и то се, нарочито код Јужних Словена, показало као неплодотворно, неподстицајно у области књижевног демократизма. Библију и друге теолошке књиге није требало поново преводити — са старијег словенског на млађи словенски — и самим тим се није указивала прилика да се језик освежи, десакрализује. Тиме се успоравао продор небогословских тема одн. њихове небогословске обраде.

Један пример са јужнословенског подручја, који представља делимичан изузетак, могао би да потврди тачност изнетог објашњења. Наиме, у Хрватској се брзо проширило старословенско богослужење, које је нешто касније и у језику и у писму добило изразитије црте домаће редакције. Сачувано је више таквих споменика, не само из првих векова после покрштења (када су и у другим словенским срединама, због потреба што успешније конверзије, биле допуштене језичке индивидуалности), него и из следећих. Средином XIII века, јединственим потезом у католичком свету, у неким хрватским средиштима је била званично одобрена служба божија на језику који није латински. Тај језик, дакле, био је црквенословенски хрватске редакције, нешто јаче понарођене него у другим црквенословенским књижевним арсеама, и то због самог свог *raison d'être*-а, због свесно и намерно санкционисаног чиниоца „народности“ и разумљивости. Вероватно је да ово, макар и овакво оцелпљивање једног дела књижевности од језика који је и даље сматран сакралним, тј. од латинског, треба довести у везу са чињеницом да су у Хрватској релативно рано почели да се састављају законски текстови, документи и натписи са упадљиво народном језичком бојом.

У православном словенском свету Србија се налазила у посебном положају још и стога што су у њој државни и црквени интереси били у знатној мери сливени, далеко више него у Русији. Ова сливеност је изискивала разноврсну делатност у књижевности вишег слоја и тиме чинила донекле сумњивим, а донекле и сувишним јачи развој нижег слоја, чинила је беспредметним неке допуне у њему. Познато је (нећемо се упуштати у опширнија подсећања) да су српски државни и црквени поглавари иницирали преводе из византијске књижевности који су били потребни, док су све оно што би било за Србе специфично, чему се узор у Византији није налазио, промишљали или састављали самостално. На тај начин, због те практичности, достатности оригиналне књижевне радње у вишем слоју, нижи је бивао у неким областима тако рећи лишен обавеза и ућуткан. Пuteви државне и црквене делатности у Русији нису били толико укрштени. Ту је народним језичким цртама и појединим мање званичним садржајима био отворен пут у књиге. Пагански и легендарни сиржеи били су уношени у примерке средњовековне књижевности, не изазивајући превише строг надзор. Овде се јавља још једна битна особеност. Наиме, међу јеретичким склоностима има таквих које представљају нагињање појачаном мистицизму; овај облик јереси или полујереси био је ближи руским расположењима. Варирање на теме о постанку и смаку света, о казнама, мрачне и немирне визије, изговаране на мање или више разводњеном црквенословенском језику, причале су се и певале по црквеним скуповима и саборима, па су већ (мада ретко) биле и бележене у раним епохама. Њихова распрострањеност је, највероватније, имала да захвали томе што их црква, поглавито ниже свештенство, није тачно ни разлучивала од чистог православља. Хаџије и просјаци су навелико разносили ове мотиве, како је о томе још у XII веку посведочио Данил Заточник. Језик у овој грађи представљао је ту и тамо мешавину „виших“ и „нижих“ елемената, што је допринело развлашћивању црквеног израза и истовремено стварању будућег руског књижевног језика. — Међутим, српској средини таква расположења нису била присна. Недостају подаци о неким широким скуповима верника у средњем веку, о локалним ходочашћима, о јуродивцима и секташима, као и о самониклој књижевности овакве врсте, писменој или усменој.

6.3.1.2. Када се каже да је језик тзв. виших садржаја био удаљен од говорног, под тим се подразумевају два случаја: или је он био стран, или свој властити одн. сродан, али застарео, и уз то везан за неки дијалекат који је одражавао застарелу дијалекатску слику.

За први случај најпознатији европски пример имамо у латинском језику. Он се понекад и сам називао *grammatica*, и то је био, по тадашњем мишљењу, од мудраца установљени, непроменљиви језик,⁴⁷ надређен над многим романским, германским и словенским говорима. Латински је готово миленијум и по био језик средњег и вишег образовања у великом делу Западне Европе и католичког света, који је сам све мање разумевао латински или који уопште никад није ни говорио неким романским наречјем. Списе из егзактних наука пре хуманизма нећемо наћи ни на француском, ни на немачком, ни на пољском или чешком језику, и тога треба да се сећамо онда кад са жалошћу примећујемо да такве списе не налазимо на старом српском.

Други случај, тј. сопствени али застарели језик у вишим садржајима, налазимо у Византији, где се такође развила приметна, мада не толико упадљива диглосија: размакли су се коине и димотика. Овде се висока материја скоро редовно износила на коинеу (који је био обликован претежно на атичкој подлози), одн. на само нешто млађем огранку коинеа, на грчком са почетака хришћанске ере. У чувеној Крумбахеровој Историји византијске књижевности садржај је подељен на „прозну литературу“, „поезију“ и „вулгарногрчку литературу“. Таква подела би некоме могла да изгледа неисправна, када се не би знало да се књижевност на новогрчком постепено уобличила као издвојена целина: она је, истина, такође била подељена на прозу и поезију, али се то за основну класификацију показало споредним.

6.3.1.3. Што се тиче православних Словена (делимично и Хрвата, и то само у богословској грани), код њих се о узвишеноме писало и проповедало на старословенском, једном географски перифернијем језику, заустављеном у писму на архаичном ступњу развоја. У неколико радова опширније смо говорили о томе поводом стања у српским земљама.⁴⁸ Мислимо да се нарочито из последњег истраживања могло јасније видети како је од самог почетка неговања писане речи за то био прихваћен и оспособљен језик који је потекао са подручја граничног и мешаног у односу на касније српскохрватске говоре, а сем тога већ и тада релативно конзервативног. О неким „нижњим“ стварима се писало језиком који је био ближи говорном, али ни он ипак није био говорни, пошто су разни обрти и обичаји из писмености продирали

⁴⁷ Е. Р. Курцијус, о. с. 32.

⁴⁸ *Језик књижевности и књижевни језик; Актуелни језички и текстоволошки проблеми у старим српским ћирилским списаницима* (1972, Београд); *Ситуације из историје српскохрватског језика* (1975, Београд).

и у њега. Тако се код Срба целокупно језичко стање тада не само удвојило, него се у неку руку и утројило: изворни живи говор све до XVIII века се није стављао на папир. Међутим, овај „нижи“ слој у писању, који на тај начин постаје средњи, није био „средњи“ у смислу оног конструктивног чиниоца над којим би, као у Русији, израстао књижевни језик. Овде је до изграђивања књижевног језика дошло на сасвим други начин.

Живљи, народнији језик и лабављење изражајне архитектонике, може се код Срба наћи у правним списима, нарочито у документима од непосреднијег световног значаја; живљи језик је пробијао у популарним објашњењима везаним за свакодневне потребе или вештине, у честим маргиналним белешкама по „озбиљним“ књигама. С тим у вези се и граматичка слика делила у два тока, као и лексика и правопис и графика. На пример, за карактеристичан српски глас *ћ* налажене су приближне словне ознаке у „нижим“ списима, али се упорно одржавало туђе *ц* у „вишим“. Једно време се знало у којим се писаним врстама пишу слова за изумрле назале, а у којим се не пишу;⁴⁹ где се може написати модерније и слободније *a* са продуженим стубићем или квадратно *в*, а где (и то у истој писарској школи, руком истог писара) то не може да се напише.

6.3.1.4. Баријере које су столећима делиле језик писања на слојеве коначно су се рушиле тек касније, нарочито од времена процвата градске културе. А томе је доприносило ослобађање и сливање у основним садржајима. Непристрасна и обogaћена наука је почела да продире у педагогију; старинске хронике су довођене до савремених догађаја; тзв. вашарска литература (нпр., у Немачкој) временом се продуховљавала, а црквени животописи су се лаицизирали. Стварали су се мешани књижевни родови.

6.3.2.1. О вишим садржајима се није писало само издвојеним језиком, него се — на том језику — писало и нарочитим стилем, а сем тога су се у спољно, ликовно уобличење сваког књижног примерка уносила посебна обележја. То се, у основи, чинило зато што је књига тада имала своју специфичну просветитељску улогу, знатно снажнију и сасвим друкчију него данас.

Просвећеност се у то време једначила с врлином, па се, према томе, педагогија једначила с морализаторством, скоро нимало не укљу-

⁴⁹ Исп. код А. Белића, *Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских сјоменика*, Светосавски зборник I (1936, Београд) 226.

чујући оно што ми данас називамо теоријском поуком, спремом за даље, практичне животне задатке. Што даље од паганства то више, уместо објективних представа о свету постављао се као предмет поуке својеврсно схваћени људски морал. И скоро свако ко се занимао за било каква апстрактније постављена питања, за разне облике онога што се данас зове култура уопште, он се прихватао и наглашено просветитељске улоге у таквом њеном виду. На тај начин је био стваран идеал типског човека, а не индивидуално образованог. А на другој страни, прималац је морао да верује у оно што је примао. Није било потребно улазити у проблеме индуктивним путем, чак све ни разумевати. Цео смисао прихватања истине није био у томе да се она овери, већ у томе да се појединац придружи онима који су проглашени за најбоље, да се повери вођству, ради сопственог спасења.

И ето, такво усмеравање се вршило не само садржином многих добро проверених списа, него и свеукупним утиском који је књига имала да оставља, језичком, стилском, калиграфском, техничком уздигнутошћу над свакодневицом. Неопходан је био чинилац сугестивности, на граници оног дејства које може имати на примаоца озбиљна уметност.

6.3.2.2. Уколико језик књиге није био у потпуности неразумљив, тј. стран или мртав, као латински, он је ипак био чудан за читаоце и слушаоце. И неразумљивост; али нарочито полумразумљивост, биле су ефикасне у одређеном правцу. Као што каже Х. Велфлин, у сваком стилу се кристалише посебна садржина света, од стила зависи не само да се види друкчије, него и да се види друго.⁵⁰ Језик књиге је дуго био оружје, он се глачао и оштрио да буде оружје. Он се тек знатно касније претварао и у неутрално, неангажовано оруђе.

Књижевност вишег типа, обогаћена разним стилским фигурама и замагљујућим апстракцијама, држала се у великој мери неких реторичких правила наслеђених из антике, а затим даље обрађиваних. Осим тога, у хришћанску литературу су ушли извесни поетски обрасци који су били нађени у старозаветној књизи Псалтир. Тако су и грчка и латинска књижевност, ступајући у средњи век, биле већ захваћене, како неоантичком реторичношћу, тзв. азијатизмом, тј. китњастом, емфатичном говорљивошћу, тако и поетичном, суптилном псалтеризацијом.

У словенској, уједно и српској славистичкој науци доскора се одржавало мишљење да је кићени стил писања, тзв. плетеније словес, постао одлика јужнословенске књижевности у поодмаком средњове-

⁵⁰ В. код Зд. Лепшића, *Jezik i književno djelo* (1971, Сарајево) 204.

ковљу. Тражили су се разлози такве појаве, разлози њеног настанка у то време. Несумњиво, она се тада појачала и свакако су постојали неки од навођених разлога за њен тадашњи замах. Али време постанка таквог стила треба тражити знатно раније. Када се добро осмистри оригинално јужнословенско стваралаштво, види се да се плетеније словес може пратити у њему скоро од самих почетака.⁵¹ Скретана је пажња на то да је у Србији не само верски правац исихазам, него уопште средњовековни мистицизам, свеопшта „готика“, посредним али добро објашњивим путевима утицао на развој овог украшеног стила. Истини за вољу, у европској средњовековној поезици и реторици већ рано почиње да се истиче и друкчији идеал — *brevitas* или *abbreviatio* насупрот раније раширеном *amplificatio*. У теоријским радовима XII и XIII века било је захтев за сажимањем, говорило се како су стари писци употребљавали погрешан ред речи, да су њихови текстови били оптерећени обиљем упоређења, фигура и дигресија. Око 1200. године латинска теорија учи да се поезија мора доказивати реторичном обрадом, али да јој треба оставити избор између *amplificatio* и *abbreviatio*.⁵² Разгледајући тадашње латинске прописе у вези са „нагомиланим“ стилем: *descriptions*, *circumlocutiones*, *digressiones*, *prosopopeiae*, *apostrophationes* и свакојаки *ornatus verborum*, долазимо до поузданог закључка да плетеније словес није била аутохтона јужнословенска појава, нити се она јавила само у додиру са грчким узорима.

Споменимо узгред још један чинилац. Већ се код Блаженог Јеронима појављују појмови „марљивог“ и „хитног“ писма: *elucubrata scribendi diligentia* (марљивост писања при свећи) и *subita dictandi audacia* (брза одважност диктирања, одн. писања по диктату). Овај детаљ нас подстиче на претпоставку да је и на нашем земљишту, поред осталих, идејних разлога, чинилац диктата у пословном писму одвајао тип канцеларијске и практичне писмености од типа продуктивног, контемплативне књижевности, која је могла да се украшава при тихом, самотничком раду.

Средњовековна књижевност, заједно са уграђеном у њу морализаторском и мобилизаторском снагом, морала је да покреће човека на оцену. По нашим модерним схватањима само уметност представља категорију која, мимоилазећи већину прозирних разлога, утиче на наше

⁵¹ Леп допринос разјашњењу овог проблема дао је М. Мулић у својој докторској дисертацији и у низу мањих радова. Синтезирано: *Srpski izvori „Pletenija sloves“*, Djela I. Akademije nauka i umjetnosti BiH (1975, Сарајево) 1—99.

⁵² Е. Р. Курцијус, о. с. 493—494.

интимне ставове, на наше укусе и симпатије. Пред очима онога ко се саживљује с уметничким делом, ко се с њим солидарисе, изроњавају представе о квалитету, о лепом и ружном, о добру и злу, убрзава се валоризација. Међутим, средњовековно књижевно стваралаштво се скоро све већ и састојало од неких валоризованих саставних делова, који су имали да утичу на опредељење код прималаца. Тако је долазило до стања науке где су зоолошке врсте биле по правилу представници благих хришћанских врлина или ђавољих мамаца, где су нека сазвежђа зодијака или друге небеске комбинације указивале на забрињавајуће или умирујуће околности. Сликвит је и пример историографије, рецимо, слога и стила византијских историчара, нарочито у позније доба, у време Палеолога, када су споровима са Латинском црквом биле посвећиване многе емотивне странице. Ово уметничко раширивање маште, које данас сведочи о сублимираном духовном животу, о суфициту, било је у средњем веку уткано и у говор о сасвим стварним чињеницама. За љубав сугестије често се прибегавало свесном преувеличавању. Треба се упознати с описом градова у старим путописима и итинерерима, са низањем подвига у историјским делима, па увидети да је хипербола спадала, тако рећи, у правила игре.

Уза све то језик књиге је био приморан да се, на један други начин, служи опробаним средствима. Остајући стилизован, предимензиониран, често тајанствен до неразумљивости, он је то увек био, мање-више, у истом, већ очекиваном правцу. Он је морао да утиче на прималоца помоћу познатих (па макар по свом значењу и неразумљивих), већ одраније задатих целина, а не помоћу сасвим нових појединости. Прималац у оно време није имао богат фонд живих асоцијација, тако да поуке које би се односиле на свет за њега недовољно присан не би могле имати потребно дејство. Иако мање стереотипна него икона или мозаик,⁵³ књижевна порука се често претварала у формулу. Када наилазимо на једноличне топосе, рецимо, у нашим старим биографијама или житијима, подсетимо се да је тако било не само у византијској књижевности, него и у латинским животописима папа, у описима италијанских прилика и сл.

За тадашње појмове је било дрско тражити нешто битно ново у обличкој сфери саопштења. Већ је и сама вештина писања била смелост смртникова, иако, истовремено, и његов вотивни дар. И све што је било једном пригрљено у овом систему, добило је временом призив укзвишености. Неке речи, стојећи у хијерархији испред осталих, стекле

⁵³ Исп. А. Каждан, *Книга и писацел в Византии* (1973, Москва) 41.

су „славу“, налик на прворођене синове у поретку примогенитуре. Стога је, нпр., Ана Комнен, пишући о историји, била побуђена да се извини што ће морати да исписује и варварска имена западних и руских великаша, што ће „наружити узвишеност историје“. Други византијски писац, говорећи легимично о завојевањима Латина, напомиње да се историјска муза стиди да опева варварска дела. Речи су биле нарочито достојне поштовања ако би већ и саме представљале цитат из неког још озбиљнијег текста. Отуд мноштво цитата из Светог писма, из списка светих отаца. Услед свега тога постаје разумљиво зашто су изражајна средства у средњем веку била уопштена, већином некако обезмештена и обезвремењена.

У ово су се уплитали и филозофски ставови према феномену речи. Било је, рецимо, гледишта да реч може пружити звук, може и значење, али не може — смисао. Језик не може да стави човеку на располагање изразе за ванљудске појмове (уз даљу обраду питања о томе шта је ванљудско); значење речи не може одговарати суштини ствари, па су због тога нужна осмишљена прећугкивања, скраћенице, ликовна дорада књишког текста. Или обратно: реч и стварност су јединствене, именовати ствари — то значи посведочити о пуном разумевању: зато је потребно веома пазити на сваку исказану реч, казивање и писање носе са собом велику одговорност. Сем тога, за највише појмове се мора употребити врло много речи, јер је тек на тај начин могућно постићи екстракт правог смисла при читању. Присуство оваквих опредељења код оних који су писали омета нас да у потпуности разумемо сваки њихов спис.

6.3.2.3. Плодови интелектуалног рада били су у сваком погледу прожети укусом изражајности. Требало је деловати на емотивно биће човеково. Стога се и намеће поређење између дејства овакве књижевности на њене савременике и дејства уметничких творевина. Уосталом, стара књига је заиста била у великој мери и уметничко дело.

Приликом уобличења књига спрезали су се различити садржаји са различитим формама на утврђене начине. Одређене теме су биле повезане са одређеним правописним или граматичким поступцима, али и више од тога — са одређеним орнаментом, са типологијом словних знакова, са правилима илуминације и бојења, са корицењем. Идући за мишљу Д. Лихачева, можемо рећи да су речи у нашим старим рукописима биле слике, те да је цело писмо садржало у себи нешто иконично. Вредело би издвојити из Јагићевих скупљених „расудженија“, споменутих напред, као и из наших још непроучених списка, оно што

се посебно у српским књигама говорило (или у процесу рада подразумевало) поводом правила о скраћеницама, титлама, „концовкама“, поводом употребе цинобера и сл. Константин Филозоф је, рецимо, на примерима развијао даље познату теорију о томе како „свете речи“ треба писати скраћено, а друге нескраћено, што је касније у Русији добило даљу обраду (ѡѣѣ ѣѣѣѣ — али ѡѡѡѡѣѣѣѣ).⁵⁴

За старог читаоца, па тако и за старог српског читаоца, све су ове перцепције списа, очигледно, биле међусобно прожете. Словна шара или заставица, неко грчко слово и мисао изнета на том месту у књизи представљали су, по њему, равноправне чиниоце, који су се, уз унапред створене афинитете, стапали у општи и неразделиви утисак. Морфологија писма пратила је морфологију појмова.

6.3.2.4. Назиру се још неки, сасвим специфични разлози овог неговања књишке архитектуре, промишљене и сложене као што је архитектура цркве упоређене са обичном стамбеном зградом. Човек је, наиме, веровао да таквим остварењима укида *hic et nunc*, да бежи из животног часа према вечности, и тако постаје мали учесник оних непроменљивих и узвишених категорија о којима је напред било говора. Постојање у вечности представљало је опсесију средњовековног човека. Многе минијатуре у тадашњим књигама приказују писаре како пишу на колону — увек верни подражаваоци древних јеванђелиста — иако се са проналаском папира неминовно морало прећи за сто; насликане личности пишу каламусом, мада се давно прешло на гушчије перо.⁵⁵ Укидање „овде и сада“ и чежња за местом у вечности били су такође разлози оне често задивљујуће краснописне уједначености, због које ми данас тек с највећим напором можемо да раздвојимо руке појединих средњовековних писара.

6.3.2.5. Тако се поступно изградио нарочити, патетични стил казивања. То је верна, често талентовано дата слика једног одређеног духовног сустава, створена, како према канонима богослужбене и боготражилачке литературе свога времена, тако и по властитим надахнућима. Треба се чувати судова који би истицали неаутентичност ових књижевних знања и стварања. Самим тим ће се боље истаћи чињеница да су тада постојали људи чије је то било животно убеђење, као и они који су живели друкчијим животом и друкчијим сазнањима; избећи ће се расплинутост, нејасност представа о средњем веку.

⁵⁴ В. Јагић, о. с. 425, 716, 802.

⁵⁵ А. Каждан, о. с. 28.

Требало је да прође много времена па да се увиди тако јасна за нас данас истина — да је писање трансфер, а не самостални задатак. Данас у лепој књижевности још и могу да буду допуштени стилски „шокови“, ради веће упечатљивости, али је то у поуци и у објективној референцији сасвим неумесно: обрнуто када се упореди са средњовековљем.

7. Имплицитна мисао о књизи може се, даље, пратити у ономе што су наши стари радили са затеченим писаним наслеђем, у њиховим представама о чувању, преписивању или преради раније написаних књига, о начину састављања нових.

Поступак са списима представљао је, у ствари, филологију тадашњих епоха. Филологија и историја су биле две дисциплине које су своја проучавања усмеравале дијахронично, дуж временске линије уназад. Оне су имале посебан садржај и посебну методологију, наслеђену чак из антике. Историја је испрва (још од Херодота) била условљена виђењем, осведочењем. Историчар је био онај који је путовао, посматрао земље и слушао казивања о протеклим догађајима, па их затим записивао исто онако као што је записивао виђене обичаје, фауну или флору. Касније се обрада саслушаних података издвојила као засебан огранак историје и као самостална наука, која се све више сводила на опис политичке и културне прошлости, па се могла обрађивати и кабинетски. За разлику од тога, филолози — да тако назовемо све посленике у другој групи — имали су да проучавају оно што је већ раније било записано: било је то „уознавање упознатог“. Између таквог истраживача прошлости и самог предмета истраживања морао је да стоји писани споменик.⁶⁶

Ова делатност је имала и своју критичку страну. Под критиком се подразумевала или реконституција онога што је пропало, што је изгубљено, или критика у ужем смислу, библиолошка критика, тј. исправљање онога што се у преписима и прерадама неког текста покварило услед самовоље или незнања. Стога је ова филологија постајала и контемплативна дисциплина: требало је упоређивати, домишљати се, чак улазити у психологију неког аутора одн. његовог преписивача. Прегатоци овог типа су се зато бавили критиком, реконструисали или исправљали, што су имали пред очима циљ да утичу на будуће читаоце, кориснике свога текста. Они су себи постављали у задатак да обавесте о старом тексту интегрално — да га преведу ако је на страном језику,

⁶⁶ О томе в. добре и сажете чланке „Историја“ и, нарочито, „Филологија“ у Енциклопедијском речнику Ф. Брокхауза и И. Ефрона (1894 и 1902, Санктпетербург).

да га протумаче, или још више од тога — да допринесу да се текст непосредно доживи.

За такав облик рада су се у средњем веку узимали поглавито стари, традицијом верификовани хришћански писци, поред неких нарочито поштованих претхришћанских. Код Словена није било сопствене класике у овом ширем смислу речи, премда су се током времена јављали писци који су постајали „класици“, чија су се дела умножавала с великим поштовањем. Међутим, и у словенској средини се испољавало знатно филолошко занимање за општи фонд хришћанске богословске књижевности, па чак понекад и за неке одломке из паганске. У том смислу ћемо код Срба наћи и реконституцију несталога, и библиолошку критику, и историјска обавештења о тексту, и херменеутику, тј. напор да се старо казивање претвори у непосредан корисников доживљај.

Импресioniра „предисловије“ Григорија Хиландарца на почетку прераде Зонарине хронике (из 1407 — 1408. г.), где овај, узгред пребацујући Птоломеју што је писао само ради „човекове хвале“ а не ради душевне користи, говори о властитом великом подухвату: како није хтео да приступи послу док се претходно није упознао са текстом, поред осталог и зато да би избегао „замке разума“, да би избегао грешке ранијих „грубих“ преписивача; како се трудио да дође до литературе која би му помогла да схвати суштину дела које је пред њим, итд.⁵⁷ Савестан је био и труд српског писара Симона, о коме читамо у запису из 1562. г. на примерку Четворојеванђеља: *џцени[х] и сѣписа[х] .д. гла-вѣ и прѣсловѣа и скарѣу и .ѿ. м[с]ць и гласоводник и типѣкь многи[м] чиновѣ[м] изгнах’ на .г. мѣсте поправе кнѣге, и сам’ ходи[х] и шного по-ста-ла[х] комѣ пѣсаа[х] и не даше добра извода, нѣ едноу дваш ли[х] даше, по не[д]лю и мало веке, и не [д]а и[х] да свѣ из ни[х] пѣш... нѣ ми доннеше кнѣгѣ старонзводнѣ и люто крѣвѣ, честѣ, главоу нигде вѣ неи не бѣлаше... и азѣ прионѣ[х] и писа[х] и допи[сах] сѣу кнѣгѣ, и пакѣ донеше и еу[г]лѣ і шноу не вѣ право доврѣ; из неѣа последовасмо, испраласмо и пѣсах кон’це и зачела где како ведесмо и смотрисмо, и школо по полю пѣса[х] и велѣге стави[х] где како вѣ прилично...⁵⁸ Преведено на језик наших речи и појмова, то значи да се писар сам веома старао око тога да добије што бољи оригинал са*

⁵⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и најновији III* (1905, Београд), запис бр. 4953, стр. 47—50; споменут код Ђ. Трифуновића, *Азбучник . . . 85*, под речју „запис“.

⁵⁸ Д. Вуксан, *Рукописи манастира Пећке патријаршије*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I (1936, Скопље) 141; у преводу наведено код Ђ. Трифуновића, *Азбучник . . . 224*, под речју „писати“.

кога ће преписивати, он је кореспондирао и путовао због тога, љутио се што му дају непоуздане примерке, и то на кратко време, па се даље трудио сам и досећао се како треба најбоље да се напише.

Док се данас сваки стари спис проучава за себе, са свим својим индивидуалним особеностима, омашкама, пропустима, оштећењима, па се тек после, евентуално, списи испоређују те се у посебном поступку оцртава вероватни протограф, дотле се у раздобљима о којима говоримо захтевала у начелу ревизија сваког примерка. Таква је тежња разумљива када се има у виду да је то било доба без механичког умножавања, када су од сваког текста постојали, тако рећи, само уникати, без гаранције да они одговарају свом предлошку. За исправке је било потребно имати при руци добре узоре, али је требало и размишљати и властитим умовањем долазити до закључка — у чему је ранији преписивач, можда, погрешно.

Тежња за реконструкцијом и критиком јесте разлог што у нашим, српским средњовековним текстовима налазимо, како читаве организоване таласе ревизија, тако и појединачне преписивачке подухвате који су се састојали у томе да се нека реч, по мишљењу преписивача погрешна, измени, да се недовољно „сигурна“ реченица прошири, или да се поред речи у тексту стави бар неки синоним или мали коментар. Тај се поступак примењивао чак и у тако наизглед недодирљивим књигама као што су јеванђеља. Једном ранијом приликом смо утврдили да тзв. Даничићево четворојеванђеље, с краја XIV — почетка XV века, изразито показује тежњу за ревидирањем. Ту се пише лично име уместо заменице, ако се сматра да може доћи до неспоразума, додају се зависне реченице као проширења (с тим у вези би, разумљиво, требало проучити и могуће грчке узоре).⁵⁹

Уколико се пред писаре постављао искључиво преписивачки задатак, веома се полагало на тачност рада. У Правилима Студитског манастира, која потичу од Теодора Студита (редигована у X веку), предвиђене су казне за преписиваче који, ослањајући се на памћење, не загледају довољно у предлошак са којег преписују, изостављају надредне знаке или сл.⁶⁰ Кијевски митрополит Кипријан, на крају једног свог превода с грчког, упозорава у запису будуће преписиваче да не додају и не изостављају ни слово, ни тачку, ни знак између редова;⁶¹ такво упозорење се и иначе често среће у рукописима. Сваки

⁵⁹ *Дивошево јеванђеље*, Јужнословенски филолог XXV, 285. и д., нарочито 289.

⁶⁰ А. Каждан, о. с. 36.

⁶¹ Ђ. Трифуновић, *Азбучник* . . . 83, под речју „запис“.

написани примерак је морао бити извор исправног обавештења, главни је задатак био — пазити да се не провуче неистина.

*

Из свега реченог би се могао извести општи закључак. Напоре до са књигом, с њеним језиком и свим осталим што је сачињавало старе текстове, живело је код Срба незаписано народно стваралаштво, живе су неозваничене али веома присутне мисли и трајне мудрости, развијао се и богатио говорни језик, стварала се увек нова фолклорна грађа која је црпила своју свежину из незабележених врела. Сасвим је сигурно да је оно што се записивало у старе књиге било само део преокупација тадашњег човека, иако често врло искрени, доживљени део. Онај други, свакодневнији, актуелнији, или је остајао сасвим у књижевном ћутању, или је тек делимично сигнаписао о своме постојању, што мора да буде нарочито привлачно за проучаваоца. Чак и кад изгледа да о некој области никако нису остављани писани трагови, оштрије око може да у писменом наслеђу понешто запази. Тако се, рецимо, данас указује на то да је култ предака, сачуван из српских претхришћанских времена, можда био узрок посебне склоности према писању биографија код Срба; то је само један пример и један путоказ за даља слична трагања. Међу „видљивија“ сведочанства спадају, нпр., популарне медицинске књижице, или — из сасвим других оквира занимања — упутства о справљању боја, или чак — најексплицитнији случај — такав споменик као што је Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. „Невидљиво“ сведочанство је, између осталих, то да су метричке особености народног певања трајале од прасловенских раздобља до данас, или то да је вековима живело незаписано али чврсто обичајно право (ипак наговештено у млађим преписима Душанова законика), живе су народне институције које указују на давнашња породична и родовска устројства. У приповеткама, у обичајима примећују се одблесци паганских, манихејских и неких других веровања, што се, изгледа, може констатовати чак и у вези с неким појединостима у илуминацији богослужбених књига. Ту је и етнографија, ту је изграђена терминологија, најзад и сама општеприхваћена емпирија у многим грамама живота, која говори о оним мудростима које нису постајале „књишке“, нити су из књига потекле.

Постоји један закон у духовној делатности човековој: једино када се нека правила познају у потпуности, она се могу и кршити; једино када се нечим апсолутно влада, оно се може даље стваралачки разра-

ђивати и мењати. О томе сведоче књижевници, сликари, научници и многи други; о томе сведочи и сам народ, када творачки обогаћује властити језик с његове лексичке, синтаксичке и стилске стране. Ни књига ни језик у средњем веку нису били свеопшти и аутентични доживљај, њима народ није владао, те није могао ни да се „поиграва“ њима, није их сам спонтано обрађивао. Зато је тој старој књизи заједно са њеним старим језиком било суђено да одживи, да увре и нестане без непосредне еволуције у нову књигу и нови језик. И тек када — по речима Ст. Новаковића — „замријеше стихије старога српског социјалног уређења и живота, а с њима заједно и право црквенога књижевног језика“, ⁶² родила се из давнашњих, незауостављивих токова она књижевност, која је дуго чекала свој час да буде оглашена.

Ирена Грицкаѿ

Резюме

Ирена Грицкат

ИЗ ИСТОРИИ РАБОТЫ ЛИТЕРАТОРОВ И ПИСЦОВ

Автор излагаєт свои наблюдения над средневековой работой по вопросам языковедения, создания текстов и книг вообще. Он указывает на то, что вся эта работа подразделялась на практическую, разъяснительную, куда входило написание букварей, грамматик, словарей, затем разные инициативы в области правописания, различная филологическая деятельность и под. — и такую, где определенная мысль о создании книг лишь подразумевалась, где можно усмотреть отражение когда-то господствовавших идей о литературном языке, о разрешенных и неразрешенных темах в письме, об оформлении текстов, о художественной стороне их обработки, и многих других, непосредственно не затрагиваемых вопросах.

Рассматривая первый вид деятельности, необходимо учитывать, что разделение наук в представлениях средневековых мыслителей выглядело иначе, чем оно выглядит теперь. Поэтому следует с должным пониманием относиться, например, к старым грамматикам, в которых

⁶² Преговор књизи Б. Петрановића, *Српске народне ѿјесме из Босне и Херцеговине, Ђјске ѿјесме старијег времена* (1867, Београд) XVI.

речь шла и о стиле и об ономастике, и далее, об эпистемологии, мифологии, вплоть до географии, в которых изложение велось иногда в стихах и где помещался обширный богословский материал. Лексикографическая работа делилась, в общих чертах, на создание энциклопедий и словарей в тесном смысле слова. В словарях, составлявшихся в более ранние эпохи, часто господствовало представление о необходимости давать *coria verborum*, и отсутствовали точные данные о так наз. вспомогательных словах, т.е. о предлогах, наречиях или союзах; но с другой стороны, даже и из таких, далеко не совершенных словарей, возможно теперь привлечь к изучению некоторые несознательно внесенные в них элементы словотворчества, синтаксиса, диалектологические подробности и пр.

В средневековых сочинениях прослеживаются многие философские, эстетические и иные взгляды на писательский труд; в них можно рассмотреть позиции, которые современники занимали по отношению к писательству и письму. Книжное наследие показывает, что средневековый человек относился к этому труду с большим благоговением, в особенности, если язык, на котором ему приходилось писать, был в то же время языком церковных книг и литургии. Существовали темы, о которых было позволительно писать, и такие, о которых писать вообще не полагалось. Поскольку сюжеты удостаивались письменной обработки, язык в ней бывал двойкой: „высшего“ характера или „низшего“, смотря по содержанию. Ввиду того, что книга несла на себе в то время ярко выраженную назидательную, морализирующую роль, в ней вырабатывались стилистические средства, каллиграфические и иные изобразительные приемы, которые способствовали тому, чтобы назидание делалось как можно более убедительным. За точностью передаваемого содержания строго следили, из чего проистекали частые пересмотры книг, так же как и точные предписания для работы писцов.

Все рассматриваемые здесь характеристики средневекового отношения к тексту автор подкрепляет примерами из старой сербской литературной деятельности, причем указывает и на специфические черты сербского средневековья, относящиеся к созданию книг.